

Перспективи кримінально-правової заборони, присвяченої торгівлі впливом, у контексті євроінтеграційних прагнень України

Дудоров О. О.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-4860-0681
o.o.dudorov@gmail.com*

Задоя К. П.

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2362-7116
kostyantyn.zadoya@gmail.com*

Ключові слова: *зловживання впливом, корупція, неправомірна вигода, міжнародні договори, кримінальний закон.*

Український кримінальний закон відносно нещодавно почав забороняти зловживання впливом. Ці зміни стали наслідком імплементації Україною вимог міжнародних антикорупційних конвенцій. До того ж належна імплементація саме цих міжнародних договорів була однією з умов надання Україні безвізового режиму з Європейським Союзом. На жаль, положення Кримінального кодексу України щодо зловживання впливом застосовуються непослідовно та суперечливо. З огляду на це важливо з'ясувати, чи покращує такий стан речей проєкт нового Кримінального кодексу, який перебуває у стані активного розроблення. На жаль, передбачені ним зміни щодо зловживання впливом не можна оцінити однозначно позитивно. Заслужують схвальної оцінки: 1) пропозиція назвати цей вид злочину максимально подібно до міжнародного права; 2) визнання зловживанням впливом випадків, коли особа маніпулює так званим удаваним впливом; 3) чітке визнання того, що особа, винна у зловживанні впливом, одержує неправомірну вигоду саме за свій власний вплив на поведінку іншої особи. До недоліків проєкту Кримінального кодексу в частині криміналізації зловживання впливом варто віднести: 1) невдале включення статей про надання неправомірної вигоди за зловживанням впливом у розділ 9.5 проєкту, який називається «Злочини проти порядку добросовісного виконання службових повноважень у публічній сфері»; 2) неоднозначність у визначенні неправомірної вигоди, яке не дає чіткого уявлення про обсяг кримінально караної поведінки; 3) криміналізація лише частини з тих діянь, що утворюють зловживання впливом згідно з міжнародними антикорупційними договорами; 4) суперечливість положень проєкту з питання, хто може бути відповідальним за вчинення зловживання, і з питання про визнання зловживання впливом корупційним кримінальним правопорушенням. Отже, значна частина проблем, які супроводжують сучасну судову практику у справах про зловживання впливом, залишаються нерозв'язаними. Робочій групі, яка розробляє текст проєкту нового Кримінального кодексу, доведеться докласти ще чимало зусиль для того, щоб досягти максимальної відповідності українського кримінального

закону міжнародним антикорупційним договорам. У протилежному випадку це загрожуватиме Україні не лише зауваженнями з боку GRECO, а й, імовірно, політичним напруженням у відносинах із Європейським Союзом.

Perspectives of the criminal prohibition of the trading in influence in the context of eurointegration aspirations of Ukraine

Dudorov O. O.

*Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Criminal Policy and Criminal Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-4860-0681
o.o.dudorov@gmail.com*

Zadoia K. P.

*Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Criminal Policy and Criminal Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2362-7116
kostyantyn.zadoya@gmail.com*

Key words: *trading in influence, corruption, undue advantage, international treaties, criminal law.*

Ukrainian criminal law relatively recently began to prohibit trading in influence. These changes were the result of Ukraine's implementation of the requirements of international anti-corruption conventions. In addition, the proper implementation of these international treaties was one of the conditions for granting Ukraine a visa-free regime with the European Union. Unfortunately, the provisions of the Criminal Code of Ukraine regarding trading in influence are applied very inconsistently. In view of this, it is important to find out whether the draft of the new Criminal Code, which is under active development, improves this state of affairs.

Unfortunately, the changes provided by the draft regarding the trading in influence cannot be evaluated positively. The following deserve a favorable assessment: 1) the proposal to name this type of crime as similar as possible to international law; 2) recognition of trading in influence when a person manipulates the so-called pretended influence; 3) a clear recognition that the person guilty of trading in influence receives undue benefit precisely because of his own influence on the behavior of another person. The shortcomings of the draft of the new Criminal Code regarding the criminalization of the trading of influence include: 1) the failure to include articles on the provision of undue benefits through abuse of influence in section 9.5 of the draft, which is called «Crimes against the order of honest performance of official powers in the public sphere»; 2) ambiguity in the definition of undue advantage, which does not give a clear idea of the scope of criminally punishable behavior; 3) criminalization of only a part of those actions that constitute trading in influence under international anti-corruption treaties; 5) the inconsistency of the provisions of the draft regarding the person responsible for trading in abuse, and regarding the recognition of trading in influence as a corruption criminal offense.

Thus, a significant part of the issues, which accompany modern judicial practice in cases of abuse of influence, remain unsolved. Therefore, the Working Group, which is developing the text of the draft of the new Criminal Code, will have to put in a lot of effort in order to achieve maximum compliance of the Ukrainian criminal law with international anti-corruption treaties. Otherwise, it will threaten Ukraine not only with comments from GRECO, but also, probably, with political tension in relations with the European Union.

Вступ. У 2010 р. Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС) було узгоджено План дій щодо лібералізації візового режиму для України, а у 2017 р. реалізація цього Плану завершилася запровадженням ЄС безвізового режиму з Україною. Одним з аспектів безвізового діалогу між Україною та ЄС стало проведення нашою країною антикорупційної реформи, що, серед іншого, спричинило численні зміни до вітчизняного кримінального законодавства, які мали на меті наблизити його до вимог міжнародних антикорупційних договорів. Однією з таких змін стало доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК) ст. 369–2 «Зловживання впливом».

В Антикорупційній стратегії на 2021–2025 рр. як одну із проблем, вирішенню якої має сприяти реалізація ухваленого документа, названо суперечність окремих положень кримінального законодавства України про відповідальність за корупційні делікти міжнародним стандартам у цій сфері, а також неузгодженість вказаних положень одне з одним і з положеннями кримінального процесуального законодавства і Закону України «Про запобігання корупції». Очікується, зокрема, що слідча та судова практика притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні корупційних і пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень, стане передбачуваною і сталою [1].

Ст. 369–2 КК є однією з найбільш контроверсійних складових частин антикорупційного законодавства України в широкому розумінні цього поняття, щодо якої позначена вище проблема (з непередбачуваністю правозастосовної практики включно) стоїть вельми гостро, навіть попри ухвалення 29 березня 2021 р. постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі – ОП ККС ВС), у якій сформульовано висновок щодо застосування цієї статті КК [2]. Річ у тому, що ст. 369–2 КК не містить уточнень, за допомогою яких законодавець мав би недвозначно виразити свою волю, та, як наслідок, основну ідею криміналізації зловживання (торгівлі) впливом як специфічних тристоронніх відносин з ознаками корупції, відмінних від традиційного хабарництва за участю публічних службових осіб і правомірних форм лобіювання, чітко не відображає, хоч і не відкидає її [3, с. 229].

Згадана кримінально-правова заборона, з одного боку, активно затребувана на практиці; проте, з іншого, її поява на виконання міжнародно-правових документів (ст. 18 Конвенції ООН проти корупції 2003 р. і ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 р.) посилює казуїстичність КК, частково створила як надмірність законодавчого описання кримінально протиправної поведінки, пов'язаної з корупцією, так і підґрунтя для правової невизначеності.

Довгоочікуваний правозастосовний орієнтир, утілений у постанові ОП ККС ВС, дістав різновекторні оцінки з боку фахівців, зокрема й авторів цих рядків [4, с. 635–645; 5, с. 64–73; 6, с. 37–47; 7, с. 162–190], що загалом було прогнозовано як через еkleктичність наведеної в цьому документі аргументації, так і через суперечливість теоретичного тлумачення чи не всіх ключових ознак складів злочину «зловживання впливом» як абсолютно нового для кримінального права України типу суспільно небезпечної поведінки, яка (суперечливість), своєю чергою, є результатом не досить якісного рівня імплементації положень міжнародних антикорупційних конвенцій у вітчизняну правову систему і до того ж неоднозначності самих цих положень.

У плані згаданої неоднозначності вельми показовою є суперечливість пропозицій *de lege ferenda*, висунутих М.І. Хавронюком: посилюючись на ст. 18 Конвенції ООН проти корупції, де вживається зворот «державною посадовою особою чи будь-якою іншою», учений пропонує у ст. 369–2 прямо вказати на використання службовою особою її можливостей, пов'язаних із владою, службовим становищем; водночас, ретранслюючи на КК відображену в Пояснювальній записці до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією тезу про призначення норми, присвяченої зловживанню впливом, як засобу боротьби з «фоновою корупцією», дослідник стверджує, що суб'єктом «пасивного» зловживання впливом варто вважати особу, яка не використовує становище, владу або службове становище чи повноваження та яка не є суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 354, 368, 368–3, 368–3 КК, що і має бути взято до уваги під час удосконалення ст. 369–2 КК [8, с. 151, 160]. Взагалі на прикладі появи й інтерпретації

ст. 369–2 КК рельєфно простежуються труднощі, пов'язані з такими формами інтернаціоналізації кримінального права України, як ухвалення на виконання міжнародно-правових зобов'язань актів законодавства про кримінальну відповідальність, а також тлумачення і застосування судами чинного законодавства про кримінальну відповідальність згідно з міжнародно-правовими зобов'язаннями України.

Не викликає сумнівів, що від того, наскільки вдало викладено ту чи іншу кримінально-правову заборону, наскільки виразно законодавець об'єктивував свою волю, залежить ефективність цієї заборони; для ефективної кримінально-правової протидії корупції, зокрема й «фоновій», потрібні виважені, кваліфіковані законодавчі зміни. Водночас і юридичній літературі трапляється думка про зайвість виокремлення норми про зловживання впливом у самостійну статтю кримінального закону; такий крок названо наслідком невдалого синтезу міжнародного, національного і зарубіжного підходів. Стверджується, що кримінально-правова конструкція захисту осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, від небажаного впливу з боку знайомих, друзів, рідних, помічників, радників, секретарів, референтів тощо має право на існування. Однак тут не може йтися про зловживання впливом, оскільки зумовлених повноваженнями можливостей для такого впливу в цьому разі не існує, через що цей злочин не може розглядатись як корупційний [9, с. 208–210]. У порядку ведення дискусії висловлюється думка, згідно з якою в перспективному кримінальному законі можна обійтись без окремої статті, присвяченої торгівлі впливом, – за умови формулювання присвячених підкупам заборон з урахуванням змістових ознак корупції та корупційного правопорушення, закріплених у Законі України «Про запобігання корупції» як нормативно-правовому акті, що є базовим із питань боротьби з корупцією [4, с. 644]. Випадкам обманного заволодіння чужим майном, зумовленого використанням удаваного впливу на уповноважених осіб і позбавленого ознак корупційного правопорушення, пропонується давати кримінально-правову оцінку на підставі статті КК про відповідальність за шахрайство [5, с. 71–72].

Однак Робоча група з питань розвитку кримінального права, утворена рішенням Президента України від 7 серпня 2019 р. у складі Комісії з питань правової реформи (далі – Робоча група), не сприймає такі альтернативні підходи. «Правонаступниками» ст. 369–2 КК в актуальній нині версії проекту нового Кримінального кодексу України [10] (далі – проект) є ст. 9.5.7 «Надання неправомірної вигоди за вплив» і ст. 9.5.8 «Одержання неправомірної вигоди за вплив (торгівля

впливом)». Згідно із цими статтями проекту особа, яка надала неправомірну вигоду (далі – НВ) іншій особі, яка за надання такої вигоди погодилась вплинути на ухвалення рішення публічною службовою особою чи іноземною публічною службовою особою, учиняє злочин 3 ступеня. Злочин такого ж ступеня вчиняє й особа, яка одержала НВ за реальний або удаваний вплив на ухвалення рішення публічною службовою особою чи іноземною публічною службовою особою.

Постають питання, чи сприятимуть викладені положення перспективного кримінального закону досягненню правової визначеності, наскільки вони є вдалими і прогресивними (порівняно зі ст. 369–2 КК), узгодженими з міжнародно-правовими зобов'язаннями України, наявними тенденціями правозастосування і, урешті-решт, потребами боротьби з корупцією. Пошуку відповідей на ці питання і присвячено нашу статтю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим, як приступити до заявленого аналізу положень проекту, варто зробити застереження щодо, так би мовити, співвідношення і значущості відповідних міжнародно-правових договорів. І Конвенція ООН проти корупції, і Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією є окремою «системою міжнародно-правових координат» із питань протидії корупції взагалі та криміналізації зловживання впливом зокрема. Текстуальна і змістова відмінність ст. 18 першого із названих документів і ст. 12 другого має раціональне пояснення з огляду на весь масив положень цих договорів. Вони, по-різному визначаючи «пасивне» хабарництво і «пасивне» зловживання впливом, не дають державам-учасницям *carte blanche* виконувати положення щодо криміналізації двох зазначених типів поведінки в непослідовний і хаотичний спосіб. Водночас із відповідних конвенційних положень саме ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією має імперативний характер. Ст. 37 цього договору залишає державам-учасницям можливість не визнавати зловживання впливом цілком або частково у своєму національному законодавстві кримінально караним діянням, зробивши про це застереження. Україна, однак, такою можливістю не скористалась, а отже, «зв'язана» вимогами ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією. Ст. 18 Конвенції ООН проти корупції належить до так званого факультативного блоку криміналізації, залишаючи на розсуд держав-учасниць питання щодо криміналізації (некриміналізації) зловживання впливом, а тому не створює для України, як і для будь-якої держави-учасниці, зобов'язань *sensu stricto* [6, с. 42–46]. Сказане також означає, що у проекті без заміника(-ів) ст. 369–2 КК справді не обійтись, а в оцінюванні проекту в досліджуваній частині на предмет

його відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України варто передусім орієнтуватись на ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією.

Статті проекту, у яких ідеться про надання НВ за вплив і торгівлю впливом, розміщено в розділі 9.5 під назвою «Злочини проти порядку добросовісного виконання службових повноважень у публічній сфері». Висловимо припущення, що такий крок Робочої групи зумовлений згадуванням у вказаних статтях проекту впливу на поведінку (ухвалення рішення) відповідного адресата – публічної службової особи чи іноземної публічної службової особи. Однак така логіка видається помилковою, адже об'єктивна сторона складів злочинів, передбачених ст. ст. 9.5.7 і 9.5.8 проекту, обмежуючись, відповідно, наданням і одержанням НВ за вплив, не включає в себе сам цей вплив, у зв'язку із чим немає підстав стверджувати, що надання НВ за вплив і торгівля впливом порушують порядок добросовісного виконання службових повноважень у публічній сфері. До того ж, з урахуванням системного аналізу положень проекту, можна припустити невизнання публічної службової особи суб'єктом торгівлі впливом (про це докладніше йтиметься нижче), а у ст. ст. 9.5.7 і 9.5.8 проекту фігурує (цілком слушно) й удаваний вплив. Отже, варто або уточнити назву розділу 9.5 проекту, або спробувати відшукати для заборон, присвячених наданням НВ за вплив і торгівлі впливом, більш доречне місце в Особливій частині проекту.

І ще про одну назву. Та обставина, що вплив на особу, здійснюваний на особу, уповноважену на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, для кваліфікації за ст. 369–2 КК значення не має (бо перебуває поза межами складів злочину, описаних у різних частинах цієї статті), не повною мірою узгоджується з її назвою. І ст. 18 Конвенції ООН проти корупції, і ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією в офіційних перекладах конвенцій мають назву «Зловживання впливом», хоч у їхніх англійських текстах уживається зворот “trading in influence”, який у перекладі українською мовою буквально означає «торгівля впливом». Зі згаданих конвенцій убачається, що в разі торгівлі впливом особа, яка має реальний або навіть удаваний вплив на іншу особу, «міняє» цей вплив на неправомірну перевагу, що надається (обіцяється) тим, хто бажає скористатись цим впливом. Робоча група виправдано сповідує такий же підхід, альтернативно використовуючи в назві ст. 9.5.8 проекту зворот «торгівля впливом».

Передбачена цією статтею проекту можливість торгівлі удаваним впливом також сприймається схвально, оскільки узгоджується як із пропози-

ціями *de lege ferenda* науковців (Н.О. Кочерова, М.І. Бакай, М.І. Хавронюк та інші), так і зі згаданими антикорупційними конвенціями, у порядку імплементації яких у КК з'явилась ст. 369–2. Остання, щоправда, не містить застереження стосовно удаваного впливу, відсутність якого (застереження) мала б компенсуватись судовим тлумаченням цієї статті КК відповідно до міжнародно-правових зобов'язань України. Однак на практиці одержання НВ за вплив на ухвалення рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, учинене тим, хто не має такого впливу й, усвідомлюючи це, бажає привласнити майно (своєрідний обман в особі), нерідко кваліфікується як шахрайство (ст. 190 КК). Переконані в тому, що вплив, яким «торгує» суб'єкт злочину, передбаченого ч. 2 (ч. 3) ст. 369–2 КК, може бути як реальним, так і удаваним [5, с. 64–73; 11, п. 15, 67]. Кримінальна відповідальність за зловживання впливом має наставати незалежно від того, чи такий вплив здійснюється, чи буде він насправді здійснюватися і чи особа взагалі спроможна здійснити такий вплив. До речі, акцентувавши увагу на реальності впливу в уявленні того, хто, надаючи (обіцяючи, пропонуючи) НВ, учиняє «активне» зловживання впливом, і таким способом сприйнявши конвенційні підходи, ОП ККС ВС в постанові від 29 березня 2021 р. [2] підтвердила слушність викладеної думки. Добре, однак, що позначене дискусійне питання кваліфікації зловживання (торгівлі) впливом вирішуватиметься на законодавчому рівні.

Якщо порівняти пропоновані у проекті описання таких складів злочинів, як прийняття публічною службовою особою пропозиції НВ, її одержання від іншої особи, прохання її надати чи її вимагання (ст. 9.5.6) і одержання функціонером чи працівником приватної сфери НВ у значному розмірі (ст. 5.9.5), з одного боку, і одержання НВ за вплив (торгівля впливом) (ст. 9.5.8), з іншого, то впадає у вічі непослідовність, продемонстрована в цьому разі Робочою групою.

По-перше, на відміну від ст. 9.5.8 проекту, яка безпосередньо фіксує нерозривний зв'язок між одержанням НВ і впливом на ухвалення рішення певною особою, ст. ст. 9.5.6 і 5.9.5 проекту «зберігають мовчання» із питання, у зв'язку із чим (за що) суб'єкт злочину одержує НВ (просить чи вимагає її тощо). У відповідь на цей закид Робоча група прогнозовано відішле нас до «глосарія», де сказано, що НВ, зокрема, одержується, проситься чи вимагається за вчинення (невчинення) в інтересах іншої особи певної дії шляхом зловживання, а зловживання – це використання влади, службових повноважень, професійних обов'язків або пов'язаних із ними можливостей на шкоду пра-

вомірним інтересам іншого суб'єкта права (п. 19, п. 35 ч. 1 ст. 1.3.1 проєкту).

І в цьому визначенні, як видається, криється серйозна проблема, оскільки у площині «пасивного» підкупу НВ пов'язується з «учиненням (невчиненням) в інтересах іншої особи певної дії шляхом зловживання», а зловживання розуміється як поведінка, що вчиняється «на шкоду правомірним інтересам іншого суб'єкта права». Отже, виявляється, що немає підстав вести мову про надання й одержання НВ у разі, якщо грошові кошти, інше майно, перевага, пільга, послуга, нематеріальний актив або вигода немайнового характеру надаються однією й одержуються другою особою, коли правомірні інтереси першої особи не страждають. Наприклад, вигода має стимулювати другу особу швидше вчинити дії, які задовольняють правомірні інтереси першої особи, і перша особа сама виступає ініціатором надання вигоди другій особі. Якщо п. 19, п. 35 ч. 1 ст. 1.3.1 проєкту варто розуміти саме таким чином, це означає, що він передбачає масштабну декриміналізацію корупційної поведінки порівняно із чинним законодавством. Якщо ж Робоча група не замислювала таких змін, п. 19, п. 35 ч. 1 ст. 1.3.1 проєкту треба викласти більш однозначно, щоб уникнути їх різночитань.

Однак навіть якщо залишити осторонь проблеми тлумачення НВ за проєктом, передбачений останнім алгоритм установлення змісту ознак складів злочинів, передбачених ст. ст. 9.5.5, 9.5.6, 5.9.4 і 5.9.5 проєкту, видається невиправдано ускладненим. Прагнення Робочої групи уникати дублювання у викладенні нормативного матеріалу є схвальним, однак чи варто реалізовувати його на шкоду інформативності потенційного кримінального закону?

По-друге, якщо об'єктивну сторону торгівлі впливом пропонується зводити лише до одержання НВ за відповідний вплив, то ст. 9.5.6 проєкту (заміник ст. ст. 368 і 368–4 КК) вказує і на прийняття пропозиції НВ, прохання надати її та вимагання НВ; як злочин із варіативними діями описується й одержання функціонером чи працівником приватної сфери НВ (ст. 5.9.5 проєкту). До слова, у ст. ст. 368, 368–3, 368–4, 369–2 КК також утілено ідею автономної природи вчинків, які означають «активний» і «пасивний» підкупи. З'ясована різниця у визначенні меж кримінально протиправної поведінки у проєкті є не лише проявом згаданої непослідовності Робочої групи, щодо якої її учасники (допускаємо) нададуть пояснення, а й неприйнятним порушенням міжнародно-правових зобов'язань України у сфері протидії корупції.

Так, у ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією в контексті криміналізації торгівлі впливом ідеться на тільки про одержання неправомірної переваги за вплив (незалежно від

того, чи такий вплив дійсно здійснюється, і чи призводить він до бажаного результату), а і про вимагання, прийняття пропозиції чи обіцянки надання переваги у винагороду за вплив. Суперечить ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією і ст. 9.5.7 проєкту, у якій ідеться лише про надання НВ і чомусь не згадується обіцянка (пропозиція) надати НВ. Отже, проєкт із незрозумілих причин істотно віддаляє українське кримінальне законодавство від вимог міжнародних антикорупційних договорів, що може мати далекосяжні наслідки. GRECO (орган Ради Європи з антикорупційного моніторингу) і в рамках діалогу з Україною, і в рамках діалогу з іншими державами – учасницями Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією наполягає на тому, що кожен прояв «активного» і «пасивного» підкупу, передбачений положеннями Конвенції, має одержати окрему (автономну) криміналізацію на національному рівні. Окрім того, як зазначалось вище, однією з умов надання Україні безвізового режиму з ЄС була максимальна повна імплементація вимог міжнародних антикорупційних конвенцій. Отже, якщо ст. ст. 9.5.6 і 9.5.7 проєкту стануть реальністю, це не лише неминуче призведе до зауважень із боку міжнародної моніторингової інституції, а й може стати приводом для штучної політичної кризи у відносинах між Україною та ЄС.

Звісно, можна дискутувати, чи узгоджується із процесуальною здійсненністю кримінального переслідування як одним із принципів криміналізації визнання закінченими злочинами пропозиції (обіцянки) НВ, прийняття такої пропозиції (обіцянки), прохання і вимагання НВ [3, с. 287–296], наскільки такий законодавчий крок затребуваний правозастосувачами (принагідно відзначимо, що, попри скепсис частини правників, у цій частині кримінальний закон застосовується) [12, с. 72–74]. Однак положення про автономну природу зазначених діянь, будучи одним із ключових міжнародно-правових стандартів щодо протидії корупції, знаходить утілення в конвенціях, вимог яких Україна зобов'язана дотримуватись, і немає жодних підстав для того, щоб стосовно кримінально-правової заборони, присвяченої торгівлі впливом, робити виняток, не описуючи її як злочин із варіативними діями.

Водночас як позитив оцінюємо відсутність у ст. 9.5.8 проєкту (за прикладом ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією) згадування про такі дії, яку утворюють об'єктивну сторону торгівлі впливом, як пропозиція чи обіцянка здійснити вплив за надання НВ: вказівка на такі дії в ч. 2 ст. 369–2 КК змушує констатувати недоречне дотримання міжнародно-правового зобов'язання «з позолотою».

Порівнюючи ст. 369–2 КК та відповідні їй положення проекту в контексті дотримання Україною міжнародно-правових зобов'язань, уважаємо за доцільне привернути увагу і до такої кваліфікуючої ознаки зловживання впливом, як вимагання НВ. Оскільки в цьому разі, на відміну від ст. ст. 354, 368, 368–3, 368–4 КК, законодавець не розкриває її зміст (не поширює на досліджуваний злочин визначення, сформульоване в ч. 5 примітки ст. 354 КК), на практиці мають місце труднощі, пов'язані з інкримінуванням ч. 3 ст. 369–2 КК [11, п. 14]. До того ж існують серйозні сумніви у правильності конструювання кваліфікованого складу злочину «зловживання впливом» [3, с. 313–316]. Про що йдеться? Ужитий у ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією і ст. 18 Конвенції ООН проти корупції термін “solicitation”, офіційно перекладений як «вимагання», позначає наполегливе прохання, домагання тощо (своєрідний «автономний» прояв корупційної поведінки), тобто дію, для якої не характерне поєднання з погрозою, притаманне вітчизняному кримінально-правовому поняттю вимагання. Ця обставина, як доведено в юридичній літературі, не була взята до уваги під час імплементації конвенційних положень, коли вимаганню (за прикладом складів інших корупційних злочинів, пов'язаних з одержанням НВ) було надано значення кваліфікуючої ознаки зловживання впливом [13, с. 258–261; 14, с. 47].

За таких обставин і з урахуванням згаданої вище практики GRECO вимагання НВ (поряд з її одержанням і прийняттям пропозиції НВ) має утворювати об'єктивну сторону основного складу злочину, передбаченого ст. 9.5.8 проекту. Окрім цього, Робочій групі не завадило б сформулювати визначення вимагання НВ, яке б не спотворювало природу торгівлі впливом, адже наведено в п. 9 ч. 1 ст. 1.3.1 проекту визначення вимагання НВ не повною мірою враховує специфіку розглядуваного прояву «фоновій корупції». А, можливо, варто задуматись над тим, щоб у статті проекту про торгівлю впливом відповідну варіативну дію позначити не як вимагання НВ, а як прохання надати її.

Ст. 9.5.7 проекту «успадковує» нетипову для інших кримінально караних проявів активної корупції ускладненість описання злочинного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 369–2 КК. Остання містить вказівку на «відгук» з боку суб'єкта «пасивного» зловживання впливом – його погодження на пропозицію (обіцянку) НВ. Така реакція (згода вплинути за НВ на ухвалення рішення публічною службовою особою, зокрема й іноземною) фігурує також у ст. 9.5.7 проекту, що узгоджується зі ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, у якій йдеться, зокрема, про

обіцянку, пропонування чи надання неправомірної переваги особі, яка заявляє чи підтверджує, що вона може за винагороду зловживати впливом.

До ухвалення постанови ОП ККС ВС від 29 березня 2021 р. чи не найбільше дискусій на практиці викликало питання про суб'єкта «пасивного» зловживання впливом (ч. 2, ч. 3 ст. 369–2 КК). Чи вносить проект ясність із цього ключового питання кримінально-правової характеристики аналізованого злочину? На жаль, вести мову в цьому разі про так бажану правову визначеність поки що не доводиться.

З одного боку, із системного аналізу положень Загальної й Особливої частин проекту начебто випливає, що за торгівлю впливом зможуть нести кримінальну відповідальність лише ті особи, які не є публічними службовими особами, функціонерами чи працівниками приватної сфери та які одержують НВ за вплив, що не означає використання влади, службових повноважень, професійних обов'язків або пов'язаних із ними можливостей. Інакше кажучи, створюється враження, що за ст. 9.5.8 проекту планується карати одержання НВ за здійснення впливу на рішення уповноваженої особи за відсутності зв'язку з використанням службового становища винного в широкому розумінні цього поняття.

Проект нібито усуває чи не основний конструктивний недолік чинної редакції досліджуваної кримінально-правової заборони, який призводить до того, що значна частина «класичного» хабарництва за участю публічних службових осіб охоплюється диспозицією ч. 2 (ч. 3) ст. 369–2 КК, а отже, розглядається як прояв «фоновій корупції». Нагадаємо, що ОП ККС ВС фактично підтвердила правильність такого панівного правозастосування, адже зробила висновок про охоплення поняттям впливу (з погляду кваліфікації за ч. 2 (ч. 3) ст. 369–2 КК) ужиття службовою особою заходів до вчинення дій іншими особами (непідпорядкованими їй і тими, які не перебувають від неї у службовій залежності), коли службова особа використовує службовий авторитет, свої зв'язки зі службовими особами, інші можливості, зумовлені займаною посадою [2].

Отже, на перший погляд, виходить, що Робоча група прагне покласти край цій сумній тенденції, обстоюючи підхід, згідно з яким заборона, присвячена торгівлі впливом, не повинна описувати корупційну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (адресатів неправомірного впливу), а покликана допомагати протидіяти «фоновій корупції» у виконанні «посередників», які для одержання НВ «продають» свій вплив, користуючись професійним чи соціальним статусом осіб, наближених до публічних службових осіб (осіб, уповноважених на ухва-

лення рішень). І цей підхід заслуговує схвальної оцінки через його узгодженість із результатами телеологічного тлумачення закону.

Нагадаємо, що в п. 64 Пояснювальної записки до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, де визначається місія досліджуваної кримінально-правової заборони, зазначається, що криміналізація зловживання впливом має на меті дістатися до ближнього кола посадової особи або політичної партії, до якої вона належить, і боротися з корупційною поведінкою тих осіб, які, перебуваючи поряд із владою, намагаються скористатися зі свого професійного становища або соціального статусу, що сприяє формуванню корумпованої атмосфери і послаблює віру громадян у справедливість державного управління. «<...> Вплив, у зв'язку з яким суб'єкти пасивного зловживання впливом одержують неправомірну перевагу, у жодному випадку не зумовлений службовими зв'язками між суб'єктом пасивного зловживання впливом і особою, на яку прагне вплинути суб'єкт активного зловживання впливом. Навпаки, такий вплив має неформальний характер» [6, с. 40–41]. GRECO неодноразово звертало увагу на те, що зловживання впливом не може бути зведене до «класичного» хабарництва в публічному секторі, зокрема і з тих міркувань, що суб'єкт «пасивного» зловживання впливом не може розумітися як особа, що обіймає певну посаду в публічному секторі.

Однак, на жаль, підхода Робочої групи бракує послідовності, оскільки, з іншого боку, до ознак, які підвищують на два ступеня тяжкість злочинів проти порядку добросовісного виконання службових повноважень у публічній сфері, віднесено, зокрема, скоєння злочинів, передбачених ст. ст. 9.5.4, 9.5.6 і 9.5.8, «з використанням влади, службових повноважень або пов'язаних з ними можливостей публічною службовою особою, яка займає особливо відповідальне становище» (п. 3 ч. 1 ст. 9.5.2 проекту). Створюється враження, що публічна службова особа все ж нестиме кримінальну відповідальність за торгівлю впливом. Однак це припущення явно перекреслює притаманний проекту позитив із питання про суб'єктний склад торгівлі впливом, про який ішлося вище. На нашу думку, вказівку на ст. 9.5.8 із п. 3 ч. 1 ст. 9.5.2 проекту варто прибрати, забезпечивши таким способом криміналізацію торгівлі впливом у спосіб, максимально близький до міжнародного права.

Ще одне положення, яке здатне заплутати правозастосувача з питання про того, хто визнаватиметься суб'єктом торгівлі впливом у разі ухвалення проекту як закону, що негативним чином вплине на однаковість судової практики, – це вже згадуваний п. 35 ч. 1 ст. 1.3.1 проекту, який

визначає НВ із «прив'язкою» до дефініції поняття «зловживання». Таке (треба розуміти – універсальне) визначення, яке не містить негативного застереження щодо торгівлі впливом, а отже, поширюється і на ст. 9.5.8 проекту, наводить на думку про те, що за торгівлю впливом зможуть нести кримінальну відповідальність лише і саме публічні службові особи, функціонери чи працівники приватної сфери, які одержують НВ за такий вплив, що означає використання влади, службових повноважень, професійних обов'язків або пов'язаних із ними можливостей. Зроблений висновок також ставить під сумнів те, що Робоча група обрала прогресивний підхід до вирішення питання про суб'єкта торгівлі впливом. Як бачимо, визначення поняття НВ, запропоноване у проекті, не враховує специфіки торгівлі впливом, через що потребує уточнення.

До речі, притаманна проекту невизначеність у частині суб'єкта торгівлі впливом у разі її неусунення матиме наслідком плутанину з питання про визнання цього злочину корупційним кримінальним правопорушенням (п. 24 ч. 1 ст. 1.3.1 проекту). І хоч Робоча група пропонує відмовитись від закріпленого у КК жорсткого кримінально-правового режиму протидії корупційним деліктам, вирішення деяких питань у проекті (дія кримінального закону у просторі, застосування штрафу тощо) ставиться в залежність від того, чи є корупційним учинений злочин або проступок. Тому і через зазначену обставину належність (неналежність) торгівлі впливом до числа корупційних кримінальних правопорушень має чітко впливати із проекту. Звісно, можна апелювати до того, що в чинному законодавстві, незважаючи на пряме згадування ст. 369–2 КК у ч. 1 примітки ст. 45 КК, має місце неоднозначність із питання про корупційність зловживання впливом (у частині «кума, брата, свата» вести мову про таку корупційність, якщо керуватись Законом України «Про запобігання корупції», безпідставно) [4, с. 639–640], але ж проект має бути прогресивнішим документом, ніж КК.

Навіть якщо виходити з того, що проектом загалом забезпечене належне нормативне підґрунтя для розмежування складів злочинів, передбачених його ст. ст. 5.9.5, 9.5.6 (умовно «класичне» хабарництво – зловживанням формалізованим впливом) і ст. 9.5.8 (торгівля неформальним впливом), можна спрогнозувати, що на практиці виникатимуть труднощі в частині з'ясування різниці між використанням, з одного боку, можливостей, пов'язаних із використанням влади, службових повноважень, професійних обов'язків, та, з іншого, дружніх, родинних, особистих стосунків із публічними службовими особами – адресатами впливу. Оскільки зусиль Робочої групи для досягнення однаковості відповідної судової практики

в цьому разі, вочевидь, замало, варто буде очікувати чергової «добудови» кримінально-правової заборони, присвяченої торгівлі впливом, у виконанні ККС ВС.

Закріплена в ч. 2 (ч. 3) ст. 369–2 КК вказівка на третю особу, «не помічена» ОП ККС ВС, суперечливо інтерпретується в судовій практиці. Зокрема, не виключається буквальне тлумачення цієї кримінально-правової норми, згідно з яким про «пасивне» зловживання впливом можна вести мову й тоді, коли одержувач НВ, виступаючи своєрідним посередником, одержує НВ для «такої іншої особи» – за її вплив на уповноважену особу. Однак за підходу, утіленого у ст. 12 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, вказівка на третю особу характеризує не об'єктивну, а суб'єктивну сторону «пасивного» зловживання впливом, означаючи, що його суб'єкт може одержувати НВ не тільки для себе і для кваліфікації за ч. 2 (ч. 3) ст. 369–2 КК не має значення те, яким чином суб'єкт використав НВ, розпорядився нею чи який намір щодо цього він мав під час скоєння інкримінованого злочину [4, с. 642–643]. Ст. 9.5.8 проекту, узгоджуючись із відповідним міжнародно-правовим стандартом, вносить ясність із позначеного спірного питання кваліфікації, адже з неї випливає, що особа, винна в торгівлі впливом, одержує НВ саме за її особистий (а не третьої особи) вплив на поведінку відповідного адресата.

Узагалі проблема «третьої особи» у кримінально-правових заборонах, присвячених корупційним деліктам, знаходить, як видається, задовільне вирішення у проекті: у п. 35 ч. 1 його ст. 1.3.1, зокрема, зазначається, що набуттям, одержанням, проханням і вимаганням НВ визнається вчинення таких дій особою як для себе, так і для іншої особи, а її пропонуванням і наданням – пропонування і надання як особі, яка вчинює чи не вчинює будь-яку дію, так і іншій особі. Повторимо, однак, що сформульоване у проекті універсальне визначення НВ не повною мірою враховує специфіку торгівлі впливом, а тому потребує уточнення.

Висновки з дослідження. Отже, заслуговують схвальної оцінки: 1) пропозиція назвати цей вид злочину максимально подібно до міжнародного права (використання в назві ст. 9.5.8 проекту звороту «торгівля впливом»); 2) передбачення диспозицією цієї статті можливості маніпуляцій з удаваним впливом; 3) чітка фіксація ст. 9.5.8 проекту тієї обставини, що особа, винна в торгівлі впливом, одержує НВ саме за її особистий (а не третьої особи) вплив на поведінку відповідного адресата. До недоліків проаналізованих положень проекту варто віднести: 1) невдалість включення статей про надання неправомірної вигоди за зловживанням впливом у розділ 9.5 проекту «Злочини проти порядку добросовісного виконання службових повноважень у публічній сфері»; 2) неоднозначність у визначенні неправомірної вигоди, яке не дає чіткого уявлення про обсяг кримінально протиправної поведінки; 3) криміналізація лише частини з тих діянь, що утворюють зловживання впливом згідно з міжнародними антикорупційними договорами (конструювання складів злочинів, передбачених ст. ст. 9.5.7 і 9.5.8 проекту, не як посягань із варіативними діями); 4) суперечливість вирішення питання про суб'єкта торгівлі впливом і невизначеність у частині віднесення цього злочину до числа корупційних кримінальних правопорушень.

Отже, значна частина проблем, які супроводжують сучасну судову практику у справах про зловживання впливом, залишаються нерозв'язаними. Тому Робочій групі є ще над чим попрацювати в напрямі створення якісного нормативного підґрунтя для протидії торгівлі впливом як прояву «фонові корупції», доклавши чимало зусиль для того, щоб досягти максимальної відповідності українського кримінального закону міжнародним антикорупційним договорам. У протилежному випадку Україну очікують не лише зауваження з боку GRECO, а й, імовірно, політичне напруження у відносинах з ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 рр. : Закон України від 20 червня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення: 20.08.2022).
2. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 березня 2021 р. у справі № 554/5090/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938> (дата звернення: 20.08.2022).
3. Загальнотеоретичні, адміністративно- та кримінально-правові основи концептуалізації антикорупційної реформи в Україні : колективна монографія / О.О. Дудоров та ін. Запоріжжя, 2019. 476 с.
4. Дудоров О.О. Зловживання впливом: оцінка правозастосовного орієнтира, сформульованого Верховним Судом, у контексті визначення перспектив кримінально-правової заборони щодо «фонові корупції». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 635–645.
5. Дудоров О.О. «Торгівля» удаваним впливом: проблеми кваліфікації та вдосконалення кримінального закону. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.П. Михайленка, м. Київ, 18 листопада 2021 р. / редкол. : В.В. Черней та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 64–73.

6. Задоя К.П. Позиції судової практики України щодо суб'єкта пасивного зловживання впливом (ч. ч. 2, 3 ст. 369–2 КК): проблема належного врахування положень міжнародних антикорупційних договорів. *Пам'яті професорів П.С. Матишевського та С.С. Яценка: 1. Збірка тез доповідей учасників науково-практичного круглого столу «Особлива частина кримінального права України: наукова спадщина професора П.С. Матишевського та сучасність», 3 грудня 2021 р. 2. Збірка тез доповідей учасників науково-практичної конференції «Конституційні засади кримінального права України», 23 грудня 2021 р. / упорядн. : А.А. Стрижевська, К.П. Задоя. Київ, 2022. С. 37–47.*
7. Киричко В.М. Висновки Верховного Суду щодо суб'єкта зловживання впливом (ч. 2 ст. 369–2 КК): критичний теоретичний аналіз. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 1. С. 162–190.
8. Альтернативний звіт з оцінки ефективності впровадження державної антикорупційної політики / О.В. Калітенко та ін. ; за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Мишалов Д.В. 2021. 239 с. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/alternatyvnyuzvit-210921071555.pdf> (дата звернення: 20.08.2022).
9. Комар В.В. Поняття та види підкупу за кримінальним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2020. 247 с.
10. Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст (станом на 14.07.2022 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/07/14/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-14-07-2022.pdf> (дата звернення: 20.08.2022).
11. Задоя К.П. Висновок щодо стану імplementації положень міжнародних антикорупційних конвенцій у законодавство України в аспекті кримінальної відповідальності за корупційні злочини / за ред. М.І. Хавронюка. Київ : ЦППР, 2019. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/22/vysnovok-shhodo-stanu-implementatsii-polozhen-mizhnarodnyh-antykoruptsiy-nyh-konventsiiy-u.pdf> (дата звернення: 20.08.2022).
12. Дудоров О.О. Проблеми кваліфікації підкупу (за матеріалами практики Вищого антикорупційного суду). *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду* : матеріали II щорічного Круглого столу, м. Київ, 30 вересня 2021 р. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 72–89.
13. Киричко В.М. Кримінальна відповідальність за корупцію. Харків : Право, 2013. 424 с.
14. Судова практика в справах про злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: окремі тенденції, проблеми та перспективи вдосконалення / за ред. К.П. Задоя. Київ : Аграр Медіа Груп, 2014. 135 с.

REFERENCES

1. Pro Zasady derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky na 2021–2025 roky : Zakon Ukrainy vid 20 chervnia 2020 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (data zvernennia: 20.08.2022).
2. Postanova Obiednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 29 bereznia 2021 r. u spravi № 554/5090/16-k. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938> (data zvernennia: 20.08.2022).
3. Dudorov O.O., Kolomoiets T.O., Kushnir S.M., Makarenkov O.L. Zahalnoteoretychni, administratyvno- ta kryminalno-pravovi osnovy kontseptualizatsii antykoruptsiinoi reformy v Ukraini : kolektyvna monohrafiia. Zaporizhzhia, 2019. 476 s.
4. Dudorov O.O. Zlovzhyvannia vplyvom: otsinka pravozastosovnoho oriientyru, sformulovanoho Verkhovnym Sudom, u konteksti vyznachennia perspektiv kryminalno-pravovoi zaborony shhodo “fonovoi” koruptsii. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2021. № 10. S. 635–645.
5. Dudorov O.O. “Torhivlia” udavanym vplyvom: problemy kvalifikatsii ta vdoskonalennia kryminalnoho zakonu. *Aktualni problemy kryminalnoho prava* : materialy XII Vseukr. nauk.-teor. konf., prysviach. pamiaty prof. P.P. Mykhailenka (Kyiv, 18 lystop. 2021 r.) / redkol. : V.V. Cherniei, S.D. Husariiev, S.S. Cherniavskiyi ta in. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2021. S. 64–73.
6. Zadoia K.P. Pozysyii sudovoi praktyky Ukrainy shhodo subiekta pasyvnoho zlovzhyvannia vplyvom (ch. ch. 2, 3 st. 369–2 KК): problema nalezhnoho vrakhuvannia polozhen mizhnarodnykh antykoruptsiinykh dohovoriv. *Pamiati profesoriv P.S. Matyshevskoho ta S.S. Yatsenka: 1. Zbirka tez dopovidei uchastnykiv naukovo-praktychnoho kruhloho stolu “Osoblyva chastyna kryminalnoho prava Ukrainy: naukova spadshchyna profesora P. S. Matyshevskoho ta suchasnist” (3 hrudnia 2021 roku). 2. Zbirka tez dopovidei uchastnykiv naukovo-praktychnoi konferentsii “Konstytutsiini zasady kryminalnoho prava Ukrainy” (23 hrudnia 2021 roku) / uporiad. A.A. Stryzhevska, K.P. Zadoia. Kyiv, 2022. S. 37–47.*
7. Kyrychko V.M. Vysnovky Verkhovnoho Sudu shhodo subiekta zlovzhyvannia vplyvom (ch. 2 st. 369–2 KК) : krytychnyi teoretychnyi analiz. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*. 2021. № 1. S. 162–190.

8. Alternatyvnyi zvit z otsinky efektyvnosti vprovadzhennia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky / O. Kalitenko, O. Liemienov, B. Malyshev ta in. ; za zah. red. M. Khavroniuka. Kyiv : Myshalov D.V. 2021. 239 s. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/alternatyvnyyzvit-210921071555.pdf> (data zvernennia: 20.08.2022).
9. Komar V.V. Poniattia ta vydy pidkupu za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Odesa, 2020. 247 s.
10. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (proiekt). Kontrolnyi tekst (stanom na 14.07.2022 roku). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/07/14/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-14-07-2022.pdf> (data zvernennia: 20.08.2022).
11. Vysnovok shchodo stanu implementatsii polozhen mizhnarodnykh antykoruptsiinykh konventsii u zakonodavstvo Ukrainy v aspekti kryminalnoi vidpovidalnosti za koruptsiini zlochyny. Avtor : K. Zadoia. Redaktor : M. Khavroniuk. Kyiv : TsPPR, 2019. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/22/vysnovok-shchodo-stanu-implementatsii-polozhen-mizhnarodnyh-antykoruptsiy-nyh-konventsiiy-u.pdf> (data zvernennia: 20.08.2022).
12. Dudorov O.O. Problemy kvalifikatsii pidkupu (za materialamy praktyky Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu). Aktualni vyklyky u diialnosti Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu: materialy II shchorichnoho kruhloho stolu (m. Kyiv, 30 veresnia 2021 r.). Kyiv : VAITE, 2021. S. 72–89.
13. Kyrychko V.M. Kryminalna vidpovidalnist za koruptsiuu. Kharkiv : Pravo, 2013. 424 s.
14. Sudova praktyka v spravakh pro zlochyny v sferi sluzhbovoi diialnosti ta profesiinoi diialnosti, poviazanoi z nadanniam publicznykh posluh: okremi tendentsii, problemy ta perspektyvy vdoskonalennia / za red. K.P. Zadoi. Kyiv : Ahrar Media Hrup, 2014. 135 s.